

Memòria d'excavació: Bou d'Or

Lluís Palahí Grimal

Avis legal

Aquesta obra està subjecta a una llicència Reconeixement-NoComercial-SenseObresDerivades 2.5 de Creative Commons. Se'n permet la reproducció, distribució i comunicació pública sempre que se'n citi el titular dels drets i no se'n faci un ús comercial. No es pot alterar, modificar o generar una obra derivada a partir d'aquesta obra. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/es/legalcode.ca>.

INDEX

-Index	1
-Fitxa tècnica del jaciment	2
-Situació geogràfica	3
-Motivacions, objectius i metodologia	4
-Algunes notes històriques	5
-Llistat d'unitats estratigràfiques	8
-Descripció de les unitats estratigràfiques	10
-Realització de rases	18
-Conclusions	23
-Bibliografia	31
-Llistat de plànols	32
-Llistat de diapositives	33
-Mostra fotogràfica	36

FITXA TÈCNICA DEL JACIMENT

Municipi	Girona
Comarca	El Gironès
Localització	SE I-6/74. Plànol 1/5000 de la comarca del Gironès
Latitud Nord	41° 59' 28"
Latitud Est	6° 31' 30"
Altitud	95 m.s.n.m.

SITUACIO GEOGRAFICA

La ciutat de Girona s'emplaça en el pas que la vall del Ter obre entre les planes de l'Empordà i la Selva. Aquesta vall conforma pràcticament l'únic pas entre ambdues zones, ja que el massís de les Gavarres i el de les Guillerres impedeixen qualsevol altra tipus de comunicació.

Enclavada en el punt en que la Serralada de Marina (Les Gavarres) enllaça amb la serralada transversal (Guilleries), separant les depressions empordanesa (al nord) i prelitoral (al sud), la ciutat de Girona forma part de l'anomenat Pla de Girona.

Aquesta plana s'ubica a l'oest del massís muntanyós de les Gavarres i es troba tallada per una falla. El Pla de Girona forma part morfològica i tectònicament de la depressió de la Selva. El bloc paleozoic enfonsat que conforma aquesta zona ha estat recobert posteriorment per materials sedimentaris pliocènics de caire lacustre.

La ciutat s'ubica entre la falla i el bloc enfonsat, on existeix una penetració de materials eocènics que s'estenen vers el sud, fins a Quart. Aquests materials eocènics són les calcàries nummulítiques que formen la muntanya de Montjuïc.

Els materials pliocènics estan formats, bàsicament, per arcoses resultants de la descomposició del granit, amb alguns llits de còdols estratificats, provinents del proper massís de les Gavarres. Aquests estrats han estat recoberts en gran mesura, per materials quaternaris al·luvials, conformant terrasses ben desenvolupades al Ter i l'Onyar.

La situació de la ciutat, a la confluència de quatre rius i a l'únic pas de comunicació entre la plana de l'Empordà i la de la Selva condicionaran la seva fundació i gran part de la seva història.

Iniciada a la part més accidentada del sector -la vessant occidental del turó de Montjuïc- la ciutat s'estén actualment per tots els terrenys d'al·luvió dels voltants dels rius.

El cementiri jueu es situa al barri del Pont Major, a les estribacions baixes del turó de Montjuich, entre dues petites rieres (la de can Camret al nord i la de can Punxa o del Bou d'Or, al sud), en un sector ocupat actualment per camps de conreu. El subsol està format per una potent capa d'argiles, que es sobreposa al cervell de gat, i a la roca descomposada del turó.

MOTIVACIONS, OBJECTIUS I METODOLOGIA

Des de ja fa temps els investigadors interessats en el món jueu i la seva comunitat a la ciutat de Girona situaven la possible localització del cementiri hebreu a la zona popularment coneguda com el Bou d'Or, a la vessant occidental del turó de Montjuich, al barri de Pont Major, de Girona.

Basant-se en aquesta possibilitat, i dins l'àmbit del programa europeu PROGRESS, es varen realitzar, al llarg de l'any 1.998 unes prospeccions geofísiques en un intent de determinar la presència de restes en un dels camps situats en aquest sector.

Davant els resultats d'aquestes prospeccions, que no resultaven excessivament clares es va decidir dur a terme una petita campanya d'excavacions arqueològiques encaminada a comprovar aquells resultats.

Els treballs es varen estructurar en tres fases successives:

- a) Realització de tot un seguit de petites rases per tal de localitzar possibles restes. Aquestes es varen dur a terme a l'angle nord oriental del camp Prades.
- b) Un cop algunes tombes varen ser localitzades es va dur a terme l'excavació d'un sondeig, d'aproximadament 80 metres quadrats encaminat a clarificar diverses qüestions referents al cementiri, tals com: la tipologia dels enterraments, la seva densitat, l'estat de conservació, la seva datació i, de ser possible la seva adscripció a un grup social determinat, en aquest cas el jueu.
- c) Després de verificar-se la importància del jaciment es varen realitzar tot un seguit de llargues rases, tant al camp Prades com a la propietat Ochoa, situada a llevant, per tal de delimitar les dimensions del cementiri.

ALGUNES NOTES HISTÒRIQUES

No és aquest el lloc adequat per realitzar un resum històric de la presència de la comunitat jueva a la ciutat de Girona, ja que això requeriria un estudi molt més ampli. A més la història de la comunitat jueva de Girona en època medieval és la història de la pròpia ciutat i a ella ens podem remetre.

Més important és, probablement, resumir aquelles dades i informacions referents a l'existència del cementiri jueu i al seu emplaçament a l'àrea actualment coneguda com el Bou d'Or.

El principal document que en fa referència data del 13 de juny de l'any 1207, en el qual el bisbe Arnau de Creixell fa una permuta amb Bernat de Palau, d'una finca que aquest posseïa a Monte Judaico, i on s'esmenta al cementiri:

*...et in presenti cum hac scriptura trado tibi, Bernardo de Montepalacio, archidiacono de Angles, totas domos illas cum orto et ferriginali quas, pro loco et dignitate tui archidiaconatus habebas in Monte Judaico, et Petrus Carbionelli pro te teneba (...) Affrontant autem ab oriente hec supradicta in ferriginali Petri de Monte Judayco, sicut terminatum est; a meridie in torrente; ab occidente in **cimiterio quod est alodium hebreorum**; a circio in alio torrente...*

En aquest document s'explicita que el cementiri es situava entre dues rieres, situades al sud i nord respectivament, dada que concorda amb la situació de les rieres de can Camaret, al nord del camp Prades, i la de can Punxa o del Bou d'or, al sud.

Les llegendes i la troballa de làpides hebraïques al turó de Montjuich sembla remontar-se ja al s.XVII¹

Jaume Villanueva esmenta a la seva obra, *Viaje literario a las iglesias de España*, editada entre el 1803 i el 1821 la troballa de diverses làpides hebraïques a una zona propera a can Coll (no cal oblidar que aquesta masia és actualment propietat del senyor Prades i es situa al sud del camp on es troba el jaciment).

La troballa de làpides amb escriptura hebrea va provocar durant un temps una certa confusió, ja que una gran quantitat de les mateixes es varen recuperar a la zona de Palau, fet que va induir a creure en l'existència de dos cementiris, un a Montjuich i un altra a Palau. La presència de làpides a Palau, te en realitat una explicació força simple. El

---

¹ Llorens, JM. La col·lecció lapidària hebraica de Sant Pere de Galligants (Girona), *Guies del Museu Arqueològic de Sant Pere de Galligants, 1, Girona, 1994.*

propietari de l'edifici de les Torres de Palau era, a finals del s.XV, Joan Sarriera, batlle general de Catalunya, a qui la comunitat jueva havia donat el seu cementiri en el moment de l'expulsió. Sarriera va reaprofitar algunes de les làpides en la reforma de l'edifici de Palau, fet que explica la presència de les làpides en aquell sector de la ciutat.

La construcció de la línia ferrea entre Girona i França, durant el tercer quart del s.XIX va posar al descobert a la zona de Montjuich una gran quantitat de làpides hebrees i restes d'esquelets.

Posteriorment s'han realitzat noves troballes tant a aquest sector com al Pont Major, fruit de l'espòli produït al cementiri després de l'expulsió de la comunitat jueva, a finals del s.XV.

A aquestes dades caldria afegir-ne algunes altres que ens han arribat per via oral. Per una banda cal tenir present que l'antic camí de França passava lleugerament a l'oest d'on es situa actualment la via fèrrea. Per altra banda la construcció de la mateixa va afectar a un sector situat a occident del camp actualment objecte del nostre estudi, i allà es varen recuperar diverses làpides i restes humanes. Per notícies orals sabem que encara a principis del s.XX existia un camí que comunicava el camí de França i el sector nord del camp Prades (on es concentra la major densitat de tombes). Unint aquests elements es podria plantejar la possibilitat que les tombes s'estenguessin des del camp Prades fins al camí de França. A més cal tenir present que aquest indret era conegut fins no fa gaire com "el fossar", topònim ben indicatiu de la seva funcionalitat.

-Dades sobre altres necròpolis jueves.

L'anàlisi, encara que breu, d'altres necròpolis similars a la que aquí estudiem pot aportar algunes dades sobre el nostre jaciment.

De fet són pocs els cementiris hebrees coneguts i excavats a la península ibèrica, i d'aquesta llista encara n'hi ha alguns que resulten d'adscripció dubtosa. Indubtablement, el paral·lel més clar del nostre cementiri el trobem a la necròpolis de Montjuich de Barcelona.

Aquest cementiri va ser excavat entre els anys 1945 i 1946 i es varen posar al descobert fins a 171 sepultures. Resumint les característiques de les sepultures trobem que presenten grans similituda amb les analitzades al nostre jaciment.

Les tombes eren essencialment de tres tipus: sepultures antropomorfes cobertes de lloses, tombes de fossa i tombes de cova.

Totes les tombes estaven orientades d'est a oest, amb el cap de l'esquelet situat a ponent. La majoria eren enterrats directament sobre el terra i són minoria els enterraments en caixa. La gran majoria no portaven cap mena d'aixovar, i en el cas contrari aquest es reduïa a algun anell o arracada o a les restes d'un ornament al cap.

En el cas de les tombes de fossa, aquestes sovint tenien l'emplaçament marcat amb la col·locació de pedres (en diversa quantitat i de diferents formes) en el farcit, per sobre del cadàver. Així mateix algunes de les tombes estaven marcades mitjançant la col·locació de làpides i esteles amb inscripcions hebrées.

De més difícil adscripció resulta el cementiri de Lleida. En aquest cas la majoria de les tombes són antropomorfes, orientades d'est a oest. La seva adscripció a la comunitat jueva es sustenta sobre la troballa d'un anell amb inscripció hebrea i alguns documents, i encara avui resulta controvertida.

Aquests són els dos paral·lels més clars i més propers al nostre jaciment. En d'altres necròpolis hebrées de la Península es produeixen similituds, però també importants diferències, especialment referents a la tipologia de les tombes.

Així al fossar de la ciutat de València, on s'han excavat més d'un centenar de tombes, la majoria són de forma trapezoidal, alguns amb enterraments en caixa de fusta, però l'orientació de les tombes és nord sud i no est oest.

A Sevilla les tombes tornen a estar orientades en direcció est oest, però aquí són abundants les tombes cobertes amb voltes de rajol.

Una situació semblant trobem als altres cementiris jueus més o menys ben coneguts, com són els de Deza, Soria o Toledo, amb elements comuns i algunes diferències o peculiaritats locals, ja sigui en la tipologia de les tombes o en l'orientació dels cadàvers.

LLISTAT D'UNITATS ESTRATIGRÀFIQUES

- 1001: Superficial
- 1002: Nivell d'argila sota el superficial
- 1003: Esquelet de l'E-1
- 1004: Lloses de la coberta de la tomba E-2
- 1005: Farcit de la tomba E-2
- 1006: Esquelet de la tomba E-2
- 1007: Lloses de la coberta de la tomba E-3
- 1008: Farcit de la tomba E-3
- 1009: Esquelet de la tomba E-3
- 1010: Esquelet de la tomba E-4
- 1011: Lloses de la coberta de la tomba E-5
- 1012: Farcit de la tomba E-5
- 1013: Esquelet de la tomba E-5
- 1014: Lloses de la coberta de la tomba E-6
- 1015: Lloses de la coberta de la tomba E-7
- 1016: Farcit de la tomba E-7
- 1017: Esquelet de la tomba E-7
- 1018: Retall de la fossa de la tomba E-8
- 1019: Farcit de la tomba E-9
- 1020: Esquelet de la tomba E-8
- 1021: Lloses de la coberta de la tomba E-9
- 1022: Farcit de la tomba E-9
- 1023: Esquelet de la tomba E-9
- 1024: Lloses de la coberta de la tomba E-10
- 1025: Farcit de la tomba E-10
- 1026: Esquelet de la tomba E-10
- 1027: Retall de la fossa de la tomba E-11
- 1028: Farcit de la tomba E-11
- 1029: Esquelet de la tomba E-11
- 1030: Retall de la fossa de la tomba E-12
- 1031: Farcit de la tomba E-12
- 1032: Esquelet de la tomba E-12

- 1033: Lloses de la coberta de la tomba E-13
- 1034: Farcit de la tomba E-13
- 1035: Lloses de la coberta de la tomba E-14
- 1036: Retall de la fossa de la tomba E-15
- 1037: Farcit de la tomba E-15
- 1038: Lloses verticals de la tomba E-15
- 1039: Esquelet de la tomba E-15
- 1040: Lloses de la coberta de la tomba E-16
- 1041: Farcit de la tomba E-16
- 1042: Esquelet de la tomba E-16
- 1043: Retall de la fossa de la tomba E-17
- 1044: Farcit de la tomba E-17
- 1045: Esquelet de la tomba E-17
- 1046: Retall de la fossa de la tomba E-18
- 1047: Farcit de la tomba E-18
- 1048: Esquelet de la tomba E-18
- 1049: Retall de la fossa de la tomba E-19
- 1050: Farcit de la tomba E-19
- 1051: Esquelet de la tomba E-19
- 1052: Retall de la fossa de la tomba E-20
- 1053: Farcit de la tomba E-20
- 1054: Esquelet de la tomba E-20
- 1055: Lloses de la coberta de la tomba E-21
- 1056: Farcit de la tomba E-21
- 1057: Esquelet de la tomba E-21
- 1058: Agrupament de pedres assenyalant la fossa de l'E-22
- 1059: Lloses de la coberta de la tomba E-23
- 1060: Lloses de la coberta de la tomba E-24
- 1061: Farcit de la tomba E-24
- 1062: Esquelet de la tomba E-24
- 1063: Retall de la fossa de la tomba E-25
- 1064: Farcit de la tomba E-25
- 1065: Esquelet de la tomba E-25

DESCRIPCIÓ DE LES UNITATS ESTRATIGRÀFIQUES

-UE 1.001: Nivell superficial. Al tractar-se d'un camp destinat al conreu de la userda, aquesta capa superficial està formada per terres flonjes, amb abundància d'elements de caire vegetal. Aquest nivell assoleix la potència equivalent a la profunditat a que arriba el tractor en el moment de llaurar.

-UE 1.002: Nivell per sota de l'estrat superficial. Es tracta d'un estrat de gran potència compost completament per argiles molt compactes. És en aquest estrat en el que es varen retallar les diverses tombes que componen el cementiri sense que resulti possible identificar o individualitzar diferents nivells que puguin correspondre a les diverses fases dels enterraments.

-E-1: Enterrament format per l'estrat UE 1003, corresponent a l'esquelet. Aquest enterrament va aparèixer a l'extrem nord oriental de l'excavació, justament en el perfil del sondeig. Es tractava d'un enterrament en fossa simple, de la qual no es varen poder apreciar els seus límits degut a la seva peculiar situació dins l'excavació. Aquesta tomba es situava immediatament al damunt d'una altra (E-10), corresponent a un enterrament antropomorfe en tomba de lloses.

Precisament degut a la seva peculiar situació no es va poder excavar aquest enterrament i només es varen recuperar algunes parts que ja havien caigut del perfil al realitzar el sondeig amb la màquina excavadora. De tota manera, per les poques peces extretes sembla clar que l'enterrament correspon a un individu adult, situat en posició de decúbit supí, amb els braços estirats al llarg del cos.. L'única part de l'esquelet que va poder ser mesurada fou la columna vertebral, d'uns 50 cms. de longitud.

-E-2: Enterrament format pels estrats UE 1004:coberta de lloses; UE 1005: farcit; UE 1006: esquelet. Tomba de forma antropomorfe, retallada al nivell d'argila i coberta amb lloses. Aquesta tomba es situa a la banda nord de l'excavació, immediatament a ponent dels enterraments E-1 i E-10, parcialment sota el perfil septentrional del sondeig.

La coberta era feta amb grans lloses. La tomba no havia quedat pràcticament farcida de tal manera que al ser extretes les lloses l'esquelet ja era clarament visible i va precisar una neteja mínima (el que sens dubte va afavorir una menor degradació dels ossos durant l'excavació.

La tomba era antropomorfe, sense lloses laterals ni un sol especialment preparat. La tomba mesurava 1'86m. de longitud, amb una amplada màxima de 0'60m. L'esquelet correspon a un enterrament adult dipositat en posició de decúbit supí, amb els braços estirats al llarg del cos i les cames estirades i els peus junts. L'esquelet, de 1'61m. es trobava sencer i els osos en un bon estat de conservació.

-E.3: Tomba composta pels estrats UE 1007: coberta de lloses; UE 1008: farcit; UE 1009: esquelet. Tomba antropomorfe amb coberta de lloses situada a l'angle nord occidental del sondeig, que es va excavar només parcialment, ja que la meitat de la mateixa quedava sota el perfil de l'excavació. Com en tots els casos les lloses de la coberta eren grans, però de tamany i formes irregulars. El farcit estava compost per argila poc compacte. De l'esquelet només es va poder recuperar de cintura cap avall, ja que es ficava sota el perfil de l'excavació. L'esquelet estava orientat cap a l'est. La longitud de les extremitats inferiors (0'95m) demostren que es tractava d'un individu adult. Es trobava dipositat estirat en posició de decúbit supí, i amb els braços estirats al llarg del cos i els peus junts.

-E.4: Tomba de fossa en la qual aquesta era pràcticament indelimitable i a més va ser fortament afectada pels rebaixos efectuats amb la màquina excavadora. L'únic estrat identificable és la UE 1010, corresponent a les restes de l'esquelet. Com ha quedat suara expressat aquest enterrament va ser parcialment malmès per la rasa efectuada amb la màquina excavadora, degut a no comptar amb la protecció de les lloses. A pesar del seu pèssim estat de conservació es va poder apreciar en termes generals la seva orientació, mirant cap a l'est i la seva posició, de decúbit supí. La cota a la que es trobava l'enterrament, similar a la de la part superior de la coberta de lloses de les tombes antropomorfes i el tipus d'enterrament, de fossa, fa pensar en que es tracta d'un enterrament més modern que els de lloses.

-E.5: Enterrament en tomba antropomorfe i coberta de lloses, situat al sud de l'enterrament E-3. Compost pels estrats UE 1011: coberta de lloses, UE 1012: farcit i UE 1013. esquelet. Tomba de petites dimensions, només 1'38m. de longitud i 0'37m. d'amplada màxima. L'enterrament es trobava, com tots, orientat d'est a oest, mirant cap a llevant i amb 1'20m. de longitud total, devia pertanyer a un nen o adolescent. L'enterrament es trobava en un mal estat de conservació, mancant la part inferior dels braços i totes les vertebres, a més d'algunes costelles. L'esquelet es trobava dipositat estirat, lleugerament girat cap a la dreta, costat vers el que es trobava girat el cap.

Mancava la meitat inferior d'ambdós braços i no es conservava cap vertebra (?). La cama esquerra es trobava estirada, mentre que la dreta apareixia lleugerament flexionada al damunt d'aquesta.

-E-6: Enterrament de lloses compostat per l'estrat UE 1014. coberta de lloses. Aquest enterrament es situava a la banda nord est del sondeig i es ficava quasi totalment sota el perfil oriental del mateix. Per aquesta raó aquesta tomba no es va excavar a l'espera de poder ampliar el sondeig.

-E-7: Tomba antropomorfe amb coberta de lloses situada al sud de la tomba E-5. Composada pels estrats UE 1015: coberta de lloses, UE 1016: farcit i UE 1017. esquelet. La tomba mesura 1'86m. de longitud i 0'53m. d'amplada màxima. Com totes les tombes d'aquest sector està excavada en el nivell argilós. L'orientació és est oest, mirant cap a llevant. L'enterrament, de 1'48m. de longitud sembla pertanyer a un adult i es trobava quasi sencer i en bon estat de conservació. L'enterrament es trobava disposat en posició de decúbit supí, amb el cap girat vers l'esquerra, amb els braços estirats al larg del cos i els peus girats cap a la dreta.

-E-8: Enterrament de fossa compostat pels estrats UE 1018: retall de la fossa, UE 1019: farcit, i UE 1020: esquelet. L'enterrament es situava immediatament al sud dels enterraments E-1 i E-2. La part superior de la fossa ja havia sigut rebaixada per la màquina excavadora, de tal manera que només es conservava la part baixa, on es trobava l'enterrament pròpiament dit, també afectat pel rebaix de terres. L'enterrament es situava orientat d'est a oest, amb el cap a ponent i la meitat superior de l'enterrament es conservava de forma molt desigual, mancant totalment el terç superior de l'enterrament, tot el braç esquerre i la meitat inferior del braç dret. Per la part conservada es podia observar que el cadàver fou disposat en posició de decúbit supí. La seva situació i la cota a la que es trobava, corresponent a l'alçada d'aparició de les lloses de les tombes antropomorfes, fa pensar que la que ens ocupa és cronològicament posterior a les de lloses.

-E-9: Tomba antropomorfe amb coberta de lloses situada immediatament a migdia de la tomba E-8. Aquest enterrament està format pels estrats UE 1021: coberta de lloses, UE 1022: farcit, i UE 1023: esquelet. La tomba mesura 2'01m. de longitud per 0'66m. d'amplada màxima i és antropomorfe, orientada d'est a oest, amb l'encaix pel cap a ponent. L'esquelet, conservat en un bon estat correspon a un adult de 1'60m. d'alçada.

Les despulles es trobaven disposades en posició de decúbit supí, amb el cap tumbat vers l'esquerra, els braços disposats a banda i banda del cos, i els peus estirats.

-E-10: Tomba antropomorfe amb coberta de lloses. Formada pels estrats UE 1024: coberta de lloses, UE 1025: farcit, i UE 1026: esquelet. Aquest enterament es situa a l'angle nord est del sondeig, immediatament per sota de l'enterrament E-1, que l'oblitera i el malmet parcialment (algunes de les lloses varen aparèixer enfonsades). L'esquelet va aparèixer pràcticament sense terra que el cubrís, el que sembla que va afavorir la seva conservació. El farcit conservat era molt tou i sorrós. La tomba, excavada com totes les de l'entorn en l'argila del subsol mesurava 2m. de longitud per 0'55m. d'amplada màxima. L'esquelet, pertanyent a un adult mesurava 1'82m. de longitud total i es trobava en bon estat de conservació. L'orientació era est oest, amb el cap situat a l'oest, lleugerament girat vers l'esquerra. Els braços es disposaven als costats del cos i els peus estirats. La columna apareixia deformada, formant una S, probablement com a resultat de l'enfonsament de les lloses de la tomba, que han malmès també el crani, algunes costelles i almenys la ma dreta.

-E-11: Enterrament infantil de fossa situat al sud de la tomba E-4 i compostat pels estrats UE 1027: retall de la fossa, UE 1028: farcit i UE 1029: esquelet. La fossa mesurava 1'20m. de longitud i 0'30m. d'amplada màxima. L'esquelet mesurava 1m. de longitud i es trobava en molt mal estat de conservació, amb uns ossos molt fràgils. L'esquelet, disposat també d'est a oest, amb el cap a ponent es trobava en posició de decúbit supí, amb els braços estirats al costat del cos. les cames estirades i el cap girat cap a la dreta. L'esquelet es trobava aproximadament 1m. més amunt que els de les tombes de lloses.

-E-12: Enterrament infantil de fossa situat immediatament a ponent de l'enterrament E-11. Compostat pels estrats UE 1030: retall de la fossa, UE 1031: farcit i UE 1032: esquelet. D'aquesta petita tomba de 0'60m. de longitud i 0'35m. d'amplada només es conservava una mínima part de l'esquelet, concretament el crani, pertanyent a un infant de molt curta edat.

-E-13: Enterrament amb coberta de lloses situada a la banda est del sondeig, al sud de la tomba E-6. D'aquesta tomba es va extreure la capa de lloses que el cobrien, podent-se observar que estava delimitada per pedres en els laterals del retall de la fossa, però no es va poder acabar d'excavar (una gran tempesta, produïda els darrers dies de l'excavació va aconsellar tornar-la a cobrir amb lloses en espera de que s'assequi el subsol argilós.

Format pels estrats UE 1033: coberta de lloses i UE 1034: farcit. La seva orientació era est oest com totes les excavades.

E-14: Tomba amb coberta de lloses situada al centre del sondeig, a ponent de l'enterrament E-13. Formada pels estrats UE 1035: coberta de lloses, aquest enterrament no va ser excavat. Aquesta sepultura apareixia parcialment coberta i obliterated per l'enterrament E-25, un enterrament de fossa que a la seva vegada va ser cobert per l'enterrament E-18, també de fossa.

E-15: Enterrament de cova situat immediatament a l'oest de l'enterrament E-14. Aquest enterrament, l'únic d'aquestes característiques localitzat en aquest sondeig estava format pels estrats UE 1036: retall de la fossa, UE 1037: farcit, UE 1038: lloses verticals, UE 1039: esquelet. Aquesta tipologia de tombes, similar a algunes de la necròpolis jueva de Montjuich a Barcelona, consisteix en l'excavació d'una fossa, a la part inferior de la qual es practica una cambra lateral en forma de cova. És en aquesta cambra on es disposava l'enterrament, i posteriorment aquest espai es segellava col·locant algunes lloses verticals entre aquesta i la fossa. Durant l'excavació i donades les peculiars característiques del subsol (composat per una argila molt compacte en la qual resulta complicat distingir l'espai corresponent a la fossa i al nivell preexistent) només es va poder copsar amb claredat l'existència de la cambra lateral amb l'enterrament. I això degut per una part a la presència de les lloses verticals i pel fet que la terra del farcit va catxar, apreciand-se clarament la part superior de la "cova". En canvi resultava molt més difícil de delimitar la fossa lateral, que havia d'existir ja que només a través d'ella es podia introduir l'enterrament i les lloses laterals. La "cova" mesurava 2'23m. de longitud i 0'64m. d'amplada. Es conservaven tres de les lloses laterals, corresponents al cap i a les extremitats inferiors. L'esquelet, corresponent a un enterrament adult de 1'74m. de longitud es trobava disposat d'est a oest, amb el cap a ponent, en posició de decúbit supí, amb el cap recolzat a l'espatlla dreta, els braços estirats als costats del cos i les cames estirades. Com a peculiaritat el crani presentava al parietal dret unes franjes més ennegrides, potser producte de la descomposició d'algun element que duia el cadàver al cap.

-E-16: Tomba amb coberta de lloses situada al sud de la tomba E-13. i composta pels estrats UE 1040: coberta de lloses, UE 1041: farcit i UE 1042: esquelet. La tomba mesurava 1'85m. de longitud per 0'45m. d'amplada màxima. El farcit estava compost per una terra molt flonja i l'esquelet, que es conservava sencer mesurava 1'47m. de

longitud. La seva posició era de decúbit supí amb la ma dreta sobre la cadera del mateix costat i l'esquerra sobre el sacre. Les cames es trobaven estirades i els peus junts. Aquest enterrament va ser un dels pocs que va proporcionar materials, concretament un didal de bronze que va aparèixer sobre l'estèrnum. La seva peculiar situació i el fet de tractar-se d'un didal fan pensar que més que un element d'aixovar probablement sigui un element caigut accidentalment durant la cerimònia d'embolcallar el cadàver amb una mortalla.

-E-17: Enterrament de fossa situat al sud de l'enterrament E-16. Format pels estrats UE 1043: retall de la fossa, UE 1044: farcit, i UE 1045: esquelet. La forma de la fossa era molt irregular i difícil de delimitar. A la banda nord de la fossa, a l'alçada del terç superior de l'esquelet es trobaven tot un seguit de pedres de tamany petit i mitjà que semblaven protegir aquest sector (sense que es pugui descartar de moment la possibilitat que aquestes pedres estiguin marcant l'emplaçament d'una altra tomba. El farcit era argilós, tant aviat compacte com sorrós. La longitud de la tomba era de 1'80m. i la seva amplada màxima de 0'72m. L'esquelet corresponia a un adult de 1'72m. de longitud. El crani va aparèixer aixafat. La posició de l'enterrament era de decúbit supí, amb el cap inclinat vers la dreta, els braços estirats a banda i banda del cos. La columna apareixia trencada i deformada, i l'esquelet es trobava lleugerament inclinat.

El més interessant va ser la troballa en l'os frontal del crani de traces de petits filaments d'or, segurament pertanyents a algun ornament que duia el difunt, possiblement formant part d'un tocat o barret..

-E-18: Tomba de fossa situada a la part central del sondeig, obliterated parcialment les tombes E-25 i E-14. Formada pels estrats UE 1046: retall de la fossa, UE 1047: farcit i UE 1048: esquelet. Aquesta tomba, orientada d'est a oest retallava parcialment la tomba, també de fossa E-25, de tal manera que l'esquelet d'aquella apareixia a tocar l'espatlla esquerra de l'enterrament que ara ens ocupa. A la banda sud est es varen trobar dues lloses col.locades verticalment, de tal manera que aquest enterrament podria pertanyer a la tipologia de cova, però la no aparició de lloses a la part oest de l'enterrament ni la distinció de la fossa que s'havia de situar a migdia impedeixen asseverar-ho. Les dimensions de la tomba eren de 2'03m. de longitud i 0'70m. d'amplada màxima. L'esquelet, que es conservava sencer mesurava 1'77m. de longitud i es trobava disposat en posició de decúbit supí. el cap apareixia girat vers l'esquerra, i va aparèixer aixafat. Els braços es trobaven estirats, amb la ma esquerra situada al damunt de la cadera, i les cames i peus estirats i lleugerament separats.

- E-19: Tomba de fossa situada al sud de l'enterament E-17. composta pels estrats UE 1049: retall de la fossa, UE 1050: farcit i UE 1051: esquelet. La fossa no es delimita amb massa claredat. Només la zona del cap es troba marcada amb dos pedres a banda i banda que l'emmarquen i una tercera que, col·locada al damunt del crani, ha acabat per esclafar-lo. El farcit era argilós i compacte. La tomba mesurava 1'43m. de longitud i 0'54m. d'amplada màxima. La fossa era ocupada per un enterrament infantil al que mancaven part de les extremitats inferiors, de genoll per avall. De fet l'esquelet es conservava en mal estat i era molt incomplet ja que apart de les extremitats suara esmentades, mancaven també les mans i el cúbit i el radi . a més de totes les vèrtebres, algunes costelles, i ambdues clavícules. Per les poques parts que es conservaven semblava que la seva disposició general no diferia de la dels demés enterraments d'aquest sector.
- E-20: Tomba de fossa localitzada immediatament al sud de la tomba E-19, i com aquesta pertanyent a un enterrament infantil. Composat pels estrats UE 1052: retall de la fossa, UE 1053: farcit i UE 1054: esquelet. La tomba mesurava 1'44m. de longitud, amb una amplada màxima de 0'44m., i el farcit era força compacte, tal i com succeïa en la tomba anterior. L'esquelet de 1'10m. de longitud es conservava de forma molt desigual. Del crani només es conservava la meitat esquerra, mancant també la majoria de les vèrtebres, costelles, la ma esquerra i part d'ambdós peus. La part conservada sembla dibuixar una disposició de l'enterrament similar a la de les altres inhumacions estudiades.
- E-21: Tomba de lloses situada a l'extrem sud oriental de l'excavació, parcialment localitzada sota el perfil del sondeig per la banda de migdia. Composada pels estrats UE 1055: coberta de lloses, UE 1056: farcit i UE 1057: esquelet. Amb 1'66m. de longitud i 0'44m. d'amplada màxima la tomba presentava algunes pedres a la banda de migdia a tocar el cap i a la zona dels peus. L'esquelet, de 1'39m. de longitud es conservava en bon estat, excepte el crani, al que li mancava tota la meitat dreta i la perdua d'algunes costelles. L'esquelet disposat en posició de decúbit supí es trobava orientat d'est a oest, amb el cap a ponent, els braços disposats al llarg del cos, amb l'esquerra lleugerament flexionat sobre la pelvis, el cap girat vers l'esquerra, les cames estirades i els peus junts.
- E-22: Tomba no excavada de la qual només es varen identificar tot un seguit de pedres UE 1058, que col·locades verticalment senyalen l'indret de la fossa. La tomba es situava a l'extrem sud occidental del sondeig, lleugerament al nord de la tomba E-24.
- E-23: Tomba de lloses localitzada a la part central del sondeig, al sud de la tomba E-18, i no excavada. Només es va localitzar part de les lloses de la coberta, UE 1059.

-E-24: Tomba de lloses situada a l'extrem sud occidental del sondeig, parcialment situada sota el perfil de migdia. Formada pels estrats UE 1060: coberta de lloses, UE 1061: farcit i UE 1062: esquelet. Aquest enterrament, similar en totes les seves característiques i orientació als demés excavats al sector, no va poder ser acabat d'excavar ja que les fortes pluges van ensorrar una part del perfil de l'excavació reenterrant-lo. En aquest estat (cobert amb un plàstic i una bona capa de terra) es va deixar fins a una propera campanya.

-E-25: Enterrament de fossa situada al centre de l'excavació. Aquest enterrament cobria parcialment l'enterrament E-14, mentre que posteriorment va ser retallat per l'enterrament E-18. Aquest enterrament estava compost pels estrats UE 1063: retall de la fossa, UE 1064: farcit i UE 1065: esquelet. L'esquelet es trobava disposat d'est a oest, amb el cap a ponent. En posició de decúbit supí, els braços es situaven estirats als costats del cos i les cames estaven estirades, a l'igual que els peus. A la zona dels peus, per la banda nord unes pedres actuen com a límit. La col·locació al mateix indret de l'enterrament E-18 va fer que el cap de l'enterrament que ens ocupa quedés immediatament a tocar l'espatlla esquerra d'aquell.

REALITZACIÓ DE RASES

Al llarg dels treballs duts a terme en aquest jaciment es varen realitzar fins a 22 rases, repartides entre el camp Prades i el camp Ochoa, amb la finalitat de delimitar l'espai ocupat pel cementiri, la densitat de les tombes, i la profunditat a la que aquestes es situen.

Resultat de les rases:

Rases 1 i 2

-**Situació:** Aquestes dues rases es situen a l'extrem nord oriental de la propietat Prades, orientades inicialment d'est a oest. Ambdues rases es varen unir creant un sondeig de 8x10m. per tal d'excavar una part de la necròpolis

-**Resultats:** En aquest sondeig es varen localitzar fins a 24 tombes, de les que s'en varen excavar un total de 22. Tots els enterraments estaven orientats d'est a oest i les tombes eren de tres tipus: tombes antropomorfes amb coberta de lloses (12), de fossa simple (11) i de cova (1). Els únics elements d'aixovar recuperats són un didal de bronze (enterrament E-16) i unes petites restes de fil d'or (E-15). En dos casos es va trobar sobreposició de tombes.

Rasa 3

-**Situació:** Uns 8m. al sud del sondeig compost per les rases 1 i 2, dins la propietat Prades. Orientació d'est a oest. Longitud, 9m.

-**Resultats:** Troballa de 2 tombes de lloses orientades d'est a oest a poc mes d'1m. de profunditat.

Rasa 4

-**Situació:** Uns 16 m. al nord oest del sondeig compost per les rases 1 i 2. Orientació nord sud. Longitud, 6m.

-**Resultats:** Restes d'un enterrament de lloses situat d'est a oest, a uns 0'70m. de profunditat.

Rasa 5

-**Situació:** 8 m. al sud de la rasa 4. Orientació est oest. Longitud, 31 m.

-**Resultats:** 6 tombes de lloses segures i 2 de probables. Totes orientades d'est a oest. Situades a una profunditat d'entre 1m. i 1'20m.

Rasa 6

-Situació: 11m. al sud de la rasa 3. Orientació de nord a sud. Longitud, 31m.

-Resultats: Troballa de 3 tombes de lloses i 1 de fossa segures, a més d'3 de lloses i 1 de fossa probables. Totes orientades d'est a oest i concentrades als 18 m. situats al nord de la rasa. Als 10 m. darrers en direcció sud els resultats varen ser negatius. Les tombes es situen entre 1m. i 1'30m. de profunditat.

Rasa 7

-Situació: 21m. al sud de la rasa 3. Orientació est oest. Longitud 25m.

-Resultats: Restes d'un enterrament de fossa a la part central de la rasa, a 1m. de profunditat. Orientació est oest.

Rasa 8

-Situació: 9m. a l'oest de la rasa 7. Orientació est oest. Longitud, 45m.

-Resultats: 2 tombes de lloses, orientades d'est a oest i situades a quasi 1'5m. de profunditat. Ambdues tombes es trobaven separades 10m. entre elles, i la darrera es trobava a 10m. del límit oest de la rasa.

Rasa 9

-Situació: 38 m. a l'oest de la rasa 6 i 17m. a l'oest de la rasa 10. Orientació nord sud. Longitud 36m.

-Resultats: 6 tombes de lloses segures i 2 de probables a més de 1 de fossa. Orientades d'est a oest i situades aproximadament a 1'5m. de profunditat. La màxima concentració es dona als 18 m. més septentrionals, apareixent-ne dues a la banda sud, però més espaiades.

Rasa 10

-Situació: 21 m. a l'oest de la rasa 6. Orientació nord sud. Longitud 24m.

-Resultats: 2 tombes de lloses, orientades d'est a oest, una d'0'70m de profunditat i l'altra, situada a la banda sud a 1'10m.

Rasa 11

-Situació: 34m. al sud de la rasa 8. Orientació d'est a oest travessant tot el camp Prades. Longitud 75m.

-Resultats: 4 tombes de lloses i 2 de fossa segures, més 1 de lloses probable. Orientació est oest, situades a una profunditat d'entre 0'80m. i 1m. Als 20m. situats més a ponent hi ha diversos afloraments del cervell de gat (roca del subsol descomposada) a poca profunditat, però tot i així en aquest sector es localitzà una tomba de lloses.

Rasa 12

-Situació: 20 m. al sud de la rasa 11, a la banda occidental. Orientació est oest. Longitud, 22m.

-Resultats: Negatiu. La roca del subsol aflora a poc més de 0'40m.

Rasa 13

-Situació: 18m. a l'est de la rasa 12. Orientació est oest. Longitud 12m.

-Resultats: Negatiu. Aparició de la roca i el cervell de gat a poc més de 0'60m. de profunditat.

Rasa 14

-Situació: 10m. a l'est de la rasa 13. Orientació est oest. Longitud 13m.

-Resultats: Negatiu. Aparició del cervell de gat a poc més de 0'50m. de profunditat.

Rasa 15

-Situació: 10m. al sud de la rasa 8. Orientació nord sud. Longitud 17m.

-Resultats: 1 tomba de lloses i 2 de fossa. Orientació est oest. Les 3 es concentren als 7m. més septentrionals de la rasa, situant-se a uns 0'80m. de profunditat.

Rasa 16

-Situació: 5m. al sud de la rasa 11. Orientació nord sud. Longitud 17m.

-Resultats: 2 tombes de lloses i 2 de fossa, algunes col.locades directament sobre la roca del subsol descomposada. Orientació est oest, situades entre 0'40m. i 0'80m.

Rasa 17

-Situació: 13m. al sud est de la rasa 11. Orientació est oest dins la propietat Ochoa. Longitud 17m.

-Resultats: Negatiu. aparició del cervell de gat a 1m. de profunditat.

Rasa 18

-Situació: 33m. al nord de la rasa 17 dins la propietat Ochoa. Orientació est oest. Longitud 14m.

-Resultats: 1 tomba de fossa i 1 de lloses. Orientades est oest i situades a uns 0'90m. de profunditat.

Rasa 19

-Situació: 31m. al nord de la rasa 18, dins la propietat Ochoa. Orientació est oest. Longitud 12m.

-Resultats: 1 tomba de fossa, orientada d'est a oest i apareguda al perfil occidental de la rasa, mentre que a la resta els resultats varen ser negatius. Situada a 1'30m. de profunditat.

Rasa 20

-Situació: Traçada creuant de nord a sud la rasa 19. Longitud 10m.

-Resultats: 1 tomba de cova i 1 possible tomba de fossa. Orientació est oest. Profunditat 0'80m.

Rasa 21

-Situació: 6m. al sud de la rasa 20. Orientació nord sud. Longitud 7m.

-Resultats: Negatius. Aparició del cervell de gat entre 0'60 i 0'80m. de profunditat.

Rasa 22

-Situació: 5m. al nord de la rasa 18. Orientació nord sud. Longitud 4m.

-Resultats: 1 tomba de cova, orientada d'est a oest a 0'80m. de profunditat.

Les 22 rases realitzades han permès la localització en el sondeig de 24 tombes de les quals se n'han excavat 22. En les altres rases s'han localitzat 42 tombes segures i 11 de probables, majoritàriament cobertes amb lloses, encara que no hi manquen les de les altres dues tipologies (fossa i cova).

La major concentració sembla produir-se en el quart més septentrional dels dos camps, especialment a la propietat Prades. A mesura que s'avança vers el sud les tombes apareixen de forma més dispersa, si bé no és fins a l'extrem meridional en que els resultats han estat completament negatius, aflorant la roca a poca profunditat. Aquests resultats negatius deguts a un cert ascens en el nivell de la roca del subsol es produeix també a la banda sud occidental de la propietat Prades, i, puntualment a la banda nord oriental de la propietat Ochoa on es produeix un sobtat ascens del nivell del cervell de gat. En aquest darrer cas sembla tractar-se d'un fet puntual, ja que tant immediatament a ponent com a migdia d'aquest aflorament, s'han localitzat sengles tombes.

Cal posar en relació aquestes troballes, per una banda amb les notícies orals que situen el camí d'ascens a aquest camp, encara a principis d'aquest segle, a la banda nord, el que provocaria una major concentració d'enterraments en aquest sector, mentre que la banda sud seria la part de darrera de la necròpolis. A més cal tenir present que l'antic camí de França es situava a l'oest d'aquests camps, i la troballa durant la construcció de

la via ferrea de diverses tombes i làpides podrien apuntar a una extensió del cementiri per la seva banda nord occidental cap a l'actual via.

Per altra banda cal posar en relació els resultats de les diverses rases amb els de les prospeccions geofísiques.

En aquest sentit les prospeccions geofísiques varen detectar dos grans sectors d'amplia resistivitat a les bandes nord i sud de la propietat Prades, amb un espai central, pràcticament quadrangular de baixa resistivitat. Inicialment es va interpretar aquest fet com la possible existència d'una estructura en la part central. Les rases realitzades no han detectat cap traça ni resta de mur que permeti parlar de l'existència en l'indret d'un edifici. Les diferències de resistivitat podrien, doncs, respondre a un altra factor. En el cas de la forta resistivitat de la banda sud aquesta pot respondre a l'aflorament de la roca a poca profunditat. De més difícil interpretació resulta la marca de la banda nord. Al nostre entendre i atenent als resultats de les rases, aquesta resistivitat podria correspondre precisament a la màxima densitat de tombes, que com hem observat és menor a la part central de la propietat Prades. Restaria per explicar perquè els perfils proporcionats per les propeccions geofísiques delimiten l'espai de forma tant precisa i amb angles tant marcats.

CONCLUSIONS

Al llarg de l'any 1.998, i dins el programa europeu PROGRESS, destinat a l'estudi de l'aplicació de noves tecnologies a l'arqueologia, es varen realitzar tot un seguit de prospeccions geofísiques a l'indret conegut com el Bou d'or, a la ciutat de Girona. Aquest indret es situa a la vessant occidental del turó de Montjuich, al barri del Pont Major, i actualment és una zona de camps, propietat quasi tots del senyor Narcís Prades i destinats al conreu de la userda.

L'elecció d'aquest indret per dur-hi a terme les prospeccions geofísiques venia determinat per tot un seguit d'indicis (trobada de làpides i restes ossees, documentació antiga, el propi mite del bou d'or que dona nom a l'indret...) que semblaven indicar la possible localització en aquest solar de l'antic cementiri jueu de la ciutat.

El cert és que els resultats aportats per les prospeccions geofísiques no eren massa clars, ja que varen delinear tres sectors. A la banda nord es detectava una zona de forta resistivitat. Aquesta era molt menor a la part central del camp i semblava repetir-se al sector sud. La zona central apareixia delimitada com un sector molt quadrat amb límits clars i angles força rectes, el que va portar a pensar en la possible existència d'una edificació.

Davant aquests resultats calia realitzar una petita campanya arqueològica per tal d'aclarir a què responien els diversos sectors detectats i l'existència o no d'una edificació, i en cas positiu, saber-ne la seva funcionalitat.

L'excavació es va desenvolupar al llarg del mes de Novembre de 1.999 i es va dur a terme en tres fases successives:

1) Realització de tres petites rases, per tal de confirmar la presència de restes arqueològiques.

2) Unió de les rases 1 i 2, creant un sondeig d'uns 80 m², on es va dur a terme una excavació estratigràfica.

3) Un cop confirmada l'existència de restes d'una necròpolis es varen dur a terme tot un seguit de rases (fins a 22) tant dins la propietat Prades, com al camp situat a llevant (propietat Ochoa) per tal de delimitar l'extensió de l'esmentat cementiri i confirmar la raó dels diversos sectors detectats per les prospeccions geofísiques.

Les tres primeres rases, de poc més de 10m. de longitud es varen realitzar a l'angle nord est de la propietat Prades, per diverses raons. Unes eren de caire estrictament arqueològic, ja que en aquest sector es trobava tant l'àrea de màxima resistivitat detectada per la màquina com el pas d'aquesta àrea a la de menor resistència que podria pertanyer a una edificació, de tal manera que amb sort en poc espai es podrien aclarir ambdues qüestions. Per altra banda en aquest sector es situa una torre elèctrica i teníem notícies de la troballa de dues tombes durant la construcció de la mateixa.

Altres raons eren purament de caire pràctic, ja que al tractar-se d'un camp en conreu, excavant en un dels angles del mateix, malmetíem el mínim de conreu imprescindible.

Les tres rases varen donar com a resultat la localització de diverses sepultures. Per aquesta raó es va optar per unir les dues primeres rases realitzades creant un espai d'uns 80 m² que es va excavar quasi totalment per tal d'aclarir tot un seguit de qüestions importants. Aquestes eren la certificació de l'existència d'una necròpolis, la seva distribució, densitat en els enterraments, tipologia, estat de conservació, recerca d'elements que permetessin una atribució clara de la mateixa...

Els resultats d'aquest sondeig, i la importància de la necròpolis identificada varen aconsellar, finalment, la realització de tot un seguit de rases, fins a 22, tant al camp Prades, com al camp Ochoa, situat immediatament a llevant del sector excavat, per tal de delimitar l'extensió del cementiri.

Resultats del sondeig

En el sondeig es varen identificar un total de 25 tombes de les quals finalment s'en varen excavar 20.

-Tipologia de les tombes:

Les tombes excavades eren de tres tipus

- a) Tomba de lloses: aquesta és la tipologia majoritària, amb un total de tretze casos, dels quals s'en varen excavar 9. Es tracta de tombes de forma antropomorfe, amb el cap ben ressaltat i el cos de forma trapezoidal. Totes elles estan excavades en l'argila del subsol i anaven cobertes amb lloses irregulars de pedra local. Aquestes lloses presentaven unes dimensions molt variades, essent més petites les dels extrems. Tots els enterraments estaven orientats d'est a oest, amb el cap situat a ponent. Tant per la

cota a la que apareixen com pel fet que en els casos d'existir sobreposició, la tomba de lloses ocupa sempre la part inferior, sembla que aquesta tipologia correspon a les tombes més antigues del cementiri.

b) Tomba de fossa simple: aquesta tipologia, corresponent a la realització d'una fossa senzilla excavada a l'argila, on es diposita directament les despulles del finat es dona en 9 casos. En dos d'ells es tracta de nens de molt curta edat. Com en el cas anterior tots els enterraments estan orientats est oest, amb el cap situat a occident. Normalment apareixen a una cota superior a les de lloses, o, en el millor dels casos (tombes E-4 i E-8) a la mateixa cota que la part superior de les lloses. En tres casos hi ha sobreposició de tombes. En dos d'ells (tombes E-1 i E-25) es sobreposen a sengles tombes de lloses (E-10 i E-14 respectivament), mentre que en el tercer la tomba E-18 es sobreposa i talla parcialment una altra tomba de fossa (E-25). Tant aquest fet com la cota d'aparició de les mateixes denota que es tracta de tombes posteriors a les de lloses. Algunes d'aquestes tombes estaven marcades per la col·locació de pedres, algunes d'elles clavades verticalment, a la part superior i al farcit de la fossa. El problema en aquest cas és que el rebaix inicialment realitzat amb màquina va eliminar algunes d'aquestes pedres senyalitzadores.

c) Tomba de cova: D'aquesta mena de tomba només en varem localitzar un cas en el sondeig (si bé les rases realitzades posteriorment en varen posar al descobert algunes més). La realització d'aquesta mena de sepultures consisteix en la realització d'una fossa, i un cop s'arriba al fons, l'excavació d'una petita cambra lateral, amb una petita volta, en la qual es diposita l'enterrament. Posteriorment aquesta cambra es segella amb la col·locació de lloses verticals per separar-la de la fossa anteriorment excavada. La cota d'aparició és similar a la de les tombes de fossa. L'enterrament, com en les tipologies anteriors estava col·locat est oest, amb el cap a ponent.

Una darrera tomba va ser individualitzada, però no excavada. Efectivament, a la banda sud est del sondeig es varen trobar algunes lloses i pedres col·locades verticalment, fet que semblava indicar la presència d'una tomba, probablement de fossa. De tota manera al no haver-la excavat s'ha preferit no atribuir-la a cap tipologia concreta, ja que la de cova, per exemple, també tenia pedres verticals clavades per indicar la seva localització.

Disposició dels enterraments:

Totes els enterraments excavats presentaven la mateixa orientació. Tots ells es situaven d'est a oest, amb el cap vers ponent, mirant cap a l'est. La posició de l'esquelet era sempre de decúbit supí, amb les cames estirades, i amb els braços situats al llarg del cos i només en alguns casos amb una ma sobre una de les caderes o al damunt de la pelvis. En cap dels casos l'enterrament va apareixer amb els braços creuats.

L'estat de conservació rea irregular, barrejant-se enterraments que es conservaven sencers, amb d'altres on alguns dels ossos havien desaparegut.

L'aixovar:

Aquest era per norma general inexistent. Només en dos casos es varen trobar elements acompanyant al cadàver i, en un dels casos, potser es tracta de quelcom accidental i no d'aixovar pròpiament dit. Efectivament en l'enterrament E-16 es va trobar un didal de bronze, amb una decoració de petits rombes entrelaçats a la part inferior. El curiós és que aquest didal es va trobar entre les costelles del difunt i és probable que caiguès accidentalment a alguna de les persones que li col·locaven la mortalla. Si fos part de l'aixovar el més lògic és que es trobés a la zona més propera a les mans, per exemple. A més un didal no és un element habitual com a aixovar.

L'altra element són les petites restes de fil d'or trobades a l'os frontal de l'enterrament E-17. Aquestes semblen pertanyer a alguna mena d'ornament o diadema que duria el difunt.

En ambdós casos es tracta d'elements no massa habituals en un enterrament, però a més, d'elements poc significatius de cara a realitzar una atribució a l'estatus o religió dels difunts, si bé és cert que un ornament d'or pot parlar de certa categoria social, no deixa de ser un element puntual.

Atribució religiosa del cementiri:

Val a dir, per començar, que l'excavació no ha aportat cap element que permeti atribuir sense cap mena de dubtes el cementiri a la comunitat jueva de Girona, però tot un seguit d'elements, alguns d'ells de forma indirecte, porten de forma clara cap a aquesta conclusió.

- a) Documentació: són pocs els documents d'època medieval que fan referència al cementiri jueu de la comunitat gironina i la seva ubicació. Especialment

destacat resulta el que parla d'una permuta realitzada el 13 de Juny de 1207 entre el bisbe Arnau de Creixell i Bernat de Palau, d'una finca que el segon posseïa a Monte Judaico, on s'esmenta el cementiri jueu, ubicat entre dues rieres i que segons el document era *alodium hebreorum*.²

- b) La toponímia: efectivament poques coses poden resultar tant indicativers com el mateix nom de l'indret on es situa el cementiri. Per una banda el nom del turó, Montjuich, que deriva, com s'acaba d'esmentar de Monte Judaico. Una cosa similar succeïa al turó del mateix nom de Barcelona, indret on precisament es va excavar als anys quaranta part del cementiri jueu de la ciutat barcelonina. Per altra banda el lloc donat a una de les rieres i de fet al conjunt de l'indret, com a Bou d'or. Aquest nom donat per la veu popular deriva de tot un seguit d'històries i faules que parlen de l'enterrament de riqueses en aquest indret (riquesa que sol acompanyar a la majoria d'històries que fan referència als jueus). Per finalitzar, algunes notícies orals ens indicaren que aquest indret era conegut encara a principis d'aquest segle, com el fossar, topònim que indicava clarament l'existència d'un cementiri.
- c) Tipologia de les sepultures: De fet la tipologia de les diverses tombes, especialment les tombes antropomorfes amb coberta de lloses i la fossa simple, són presents també habitualment a les necròpolis cristianes medievals. Menys habitual és l'enterrament en tombes de cova, fet que sí es produeix al cementiri jueu de Montjuich, a Barcelona. Aquesta tipologia apareix descrita a més en documents de la ciutat barcelonina³. En cementiris cristians podríem trobar-ne un cert paral·lel en els arcosoli, però es tracta d'enterraments d'obra, construïts, i no excavats, almenys no totalment, en el subsòl. La tipologia localitzada en el cementiri gironí és la mateixa que també es va trobar en el paral·lel més proper i millor conegut, la necròpolis jueva de Barcelona.
- d) Disposició dels enterraments: totes les sepultures es troben orientades d'est a oest, amb el cap del difunt situat a ponent mirant cap a llevant. Aquest fet s'adequa perfectament a la costum hebrea que especifica que quan el dia de la resurrecció dels morts arribi aquests s'hauran d'encaminar cap a Jerusalem, cap a l'est. Tots els difunts, a més foren enterrats sense aixovar, o amb un

---

² Canal, J., Canal, E., Nolla, J.M., Sagrera, J. Els jueus a la ciutat de Girona, dins *Història urbana de Girona, reconstrucció cartogràfica*, 1, 1995, p.10.

aixovar mínim, fet que un cop més respon a les exigències de la religió jueva. És cert que aquesta disposició és també habitual en els cementiris cristians, però, especialment en el referent a l'orientació, aquesta és molt més irregular, adaptant-se a l'espai, o al voltant d'un nucli central, com una església o altar. En el cas que ens ocupa no només els 20 enteraments excavats sinó també tots els localitzats a les 22 rases realitzades (que superen la cinquantena) estan col·locats en aquesta orientació. I aquesta es manté inclús en els casos on hi ha sobreposició d'enterraments.

- e) Notícies de troballes en l'indret: efectivament des de fa ja dècades hi ha notícies de troballes de restes ossees i, molt especialment, de làpides amb inscripcions hebraiques en aquest indret. Aquestes foren trobades especialment durant la construcció, a finals del s.XIX, de la via ferrea, que encara actualment circula a ponent del camp Prades. Però també els pagesos propietaris del camp, especialment en el cas de la propietat Ochoa, parlen de la troballa accidental de fragments de làpides amb inscripcions durant els treballs agrícoles. A més, també es varen localitzar dues tombes durant la construcció d'una de les torres de la línia d'alta tensió, concretament la que es troba situada a l'extrem nord del camp Prades.
- f) Les notícies negatives: tant important com les dades de que disposem poden arribar a ser-ho aquelles que no tenim. En aquest cas en concret, es pot argumentar que no hi ha cap notícia de l'existència en aquest indret d'un cementiri cristià. A més cal tenir present que les rases de delimitació dutes a terme han demostrat que es tracta d'una necròpolis de grans dimensions, que podria superar fàcilment varis centenars d'enterraments i és indubtable que un cementiri medieval cristià d'aquestes dimensions hauria deixat un record en la documentació i la tradició locals.

Probablement cap d'aquests elements sigui suficient per si sol per atribuir la localització del cementiri jueu de Girona en l'indret objecte d'aquesta excavació, però junts conformen un conjunt d'elements que fan pràcticament impossible cap altra possibilitat.

---

³ Notícia oral que ens va ser proporcionada per J. Casanovas.

-Les dimensions del cementiri:

Un cop realitzades les diverses rases per tal de determinar les dimensions del cementiri, val a dir que aquestes han superat en principi tota expectativa. Efectivament es poden distingir grosso modo tres grans sectors. El primer, ocuparia el terç nord del camp Prades i del camp Ochoa, i en ell es detecta una gran densitat d'enterraments. També és en aquest sector on s'ha localitzat una sobreposició d'enterraments. Tot això sembla indicar que en aquesta area es trobaria el nucli central de la necròpolis. Cal valorar a més altres elements. Per una banda cal tenir present que l'antic camí de França passava una mica més cap a ponent de per on circula actualment la via ferrea. A aquest fet cal afegir les notícies orals que parlen de l'existència d'un camí entre l'antic camí de França i el solar que ens ocupa, precisament pel seu sector septentrional. De ser així resultaria lògic que el nucli principal del cementiri es situés a la part més propera a l'entrada del cementiri i aprop del camí d'accès.

Podriem, a més, adelantar una altra teoria completament a forma d'hipòtesi de treball. Si a ponent del camp passava el camí que portava cap a la ciutat i tenint en compte que durant la construcció de la via ferrea, que circula uns metres a ponent del camp i a una cota molt més baixa, es varen localitzar diverses làpides hebrees i restes ossees, podriem pensar que el cementiri s'estenia cap a ponent tot resseguint el camí d'accès, fins al camí de França. La troballa de diverses làpides amb inscripció en aquell sector occidental podria fer pensar inclús que en aquella zona es situarien les tombes més importants. Però tot això és, ara per ara, només una hipòtesi de treball sense demostrar (i, potser no es podrà comprovar mai si la construcció de la via ferrea i d'altres construccions han malmès molt el sector).

Un segon sector, corresponent a grans trets a la part central i la meitat sud dels dos camps objecte d'estudi, sembla formar part també del cementiri, però en ell les tombes apareixen de forma més dispersa i irregular, potser fins i tot formant diversos nuclis (qui sap si pertanyents a diversos grups humans o famílies) amb amplis espais sense enterraments.

El tercer i darrer sector seria ocupat per l'extrem meridional dels camps i l'angle sud oest del camp Prades, on la roca del subsol, majoritàriament desintegrada en el que es denomina comunment com a cervell de gat, aflora a

poca profunditat (poc més de mig metre) i en ella no s'ha localitzat cap enterrament.

Si el cementiri hebreu només ocupava els tres quarts de la banda septentrional dels camps Prades i Ochoa estariem parlant d'una necròpolis d'entre deu i dotze mil metres quadrats.

-Les prospeccions geofísiques i els resultats arqueològics.

A primer cop d'ull els resultats de les prospeccions geofísiques són molt decebedors, ja que no semblen coincidir en absolut amb els resultats dels sondejos arqueològics. Però cal analitzar-los amb un xic més d'atenció.

Les prospeccions geofísiques, especialment les dutes a terme per l'equip francès dirigit per M.Dabas detectaven tres grans sectors de resistivitat diversa. A la banda nord del camp Prades (l'únic que va ser objecte de prospeccions geofísiques) es detectava un sector de forta resistivitat. La part central del camp presentava una resistivitat menor, i aquesta tornava a augmentar en l'anàlisi del quart septentrional del camp. El més estrany de la prospecció és que els límits entre els diversos sectors eren molt nítids i formant angles rectes, de tal manera que tot semblava indicar l'existència d'una edificació.

La resistivitat de la banda sud corresponia, com de fet ja havia apuntat Dabas en les seves conclusions, a l'aflorament de la roca del subsol a poca profunditat. Però a que corresponien els altres dos sectors? Una possible explicació podem trobar-la si la posem en relació directe amb el resultat de les prospeccions arqueològiques. A la banda nord l'alta densitat de tombes, moltes d'elles cobertes amb lloses, i situades aproximadament a un metre de profunditat (profunditat a la que es varen realitzar les prospeccions geofísiques) pot haver creat aquesta imatge de forta resistivitat, menor a la part central per la major dispersió dels enterraments. De ser cert això restaria encara per dilucidar el perquè dels límits tant clars entre els diversos sectors. Però aquesta és una qüestió que en tot cas correspon als tècnics geofísics de respondre.

BIBLIOGRAFIA

- Calvo, M.; Lerma, J.V. El "fossar dels jueus", *Saitabi*, 46, 1996, ps.261-275
- Canal, J.; Canal, E.; Nolla JM; Sagraera, J. Els jueus i la ciutat de Girona, *Història urbana de Girona, reconstrucció cartogràfica*, vol.1, Girona, 1995
- Cantera, F. Cementerios hebreos de España, *Sefarad*, vol.XIII, fasc.2, Madrid, 1953, ps.362-367
- Casanovas, J. Arqueologia judia medieval en la Península Ibérica, *Revista de arqueologia* n°61, Maig 1986, ps. 45-54
- Casanovas, J. Necrópolis judias medievales en la Península Ibérica, *Revista de arqueologia* n°71, Març 1987, ps. 46-55
- Duran, A; Millàs, J.M. Una necrópolis judaica en el Montjuich de Barcelona, *Sefarad*, vol.VII, fasc.2, 1947, ps.231-259.
- Gómez, J. Algunos datos sobre el cementerio judio de Toledo, *Sefarad*, vol.XXXI, fasc.2, Madrid, 1971, ps.367-373
- Llorens, J.M. La col·lecció lapidària hebraica de Sant Pere de Galligants, *Guies del Museu Arqueològic de Sant Pere de Galligants*, 1, Girona, 1994
- Pérez, E. Apuntes para el estudio de las necrópolis judias de época medieval o ensayo de tipología sepulcral, *Sefarad*, Madrid, vol.XXXVIII, fasc.2, 1978, ps.333-355
- Romano, D. Restos judios en Lérida, *Sefarad*, vol.XX, fasc.1, Madrid, 1960, ps.50-65
- Romano, D. *Per a una història de la Girona jueva*, Girona, 1988, 2vols.
- Santana, I.; Mantero, A. La muerte en la aljama judia de Sevilla, dins *La muerte en Sefarad*, Sevilla, 1995, ps.81-108.

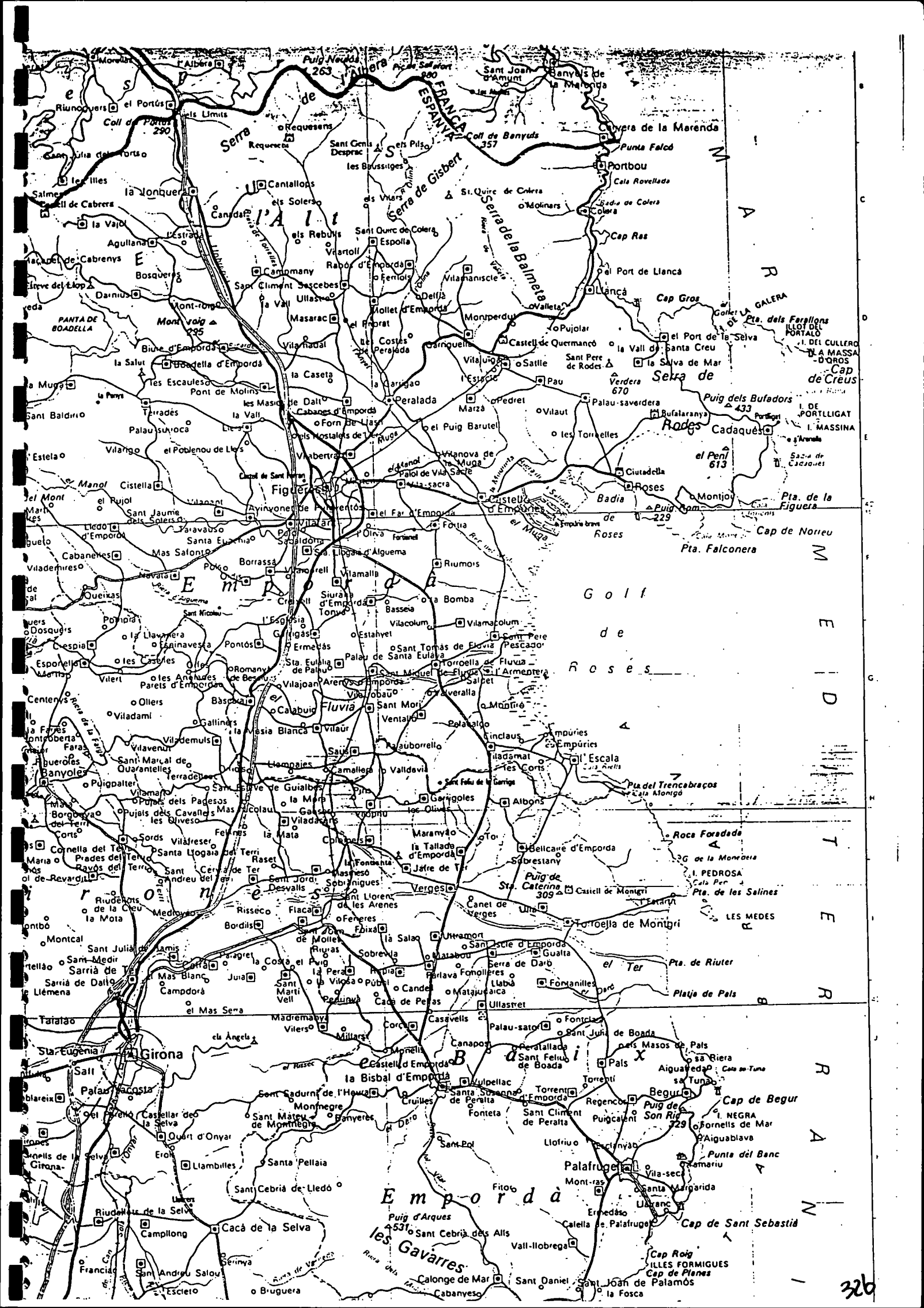
LLISTAT DE PLÀNOLS

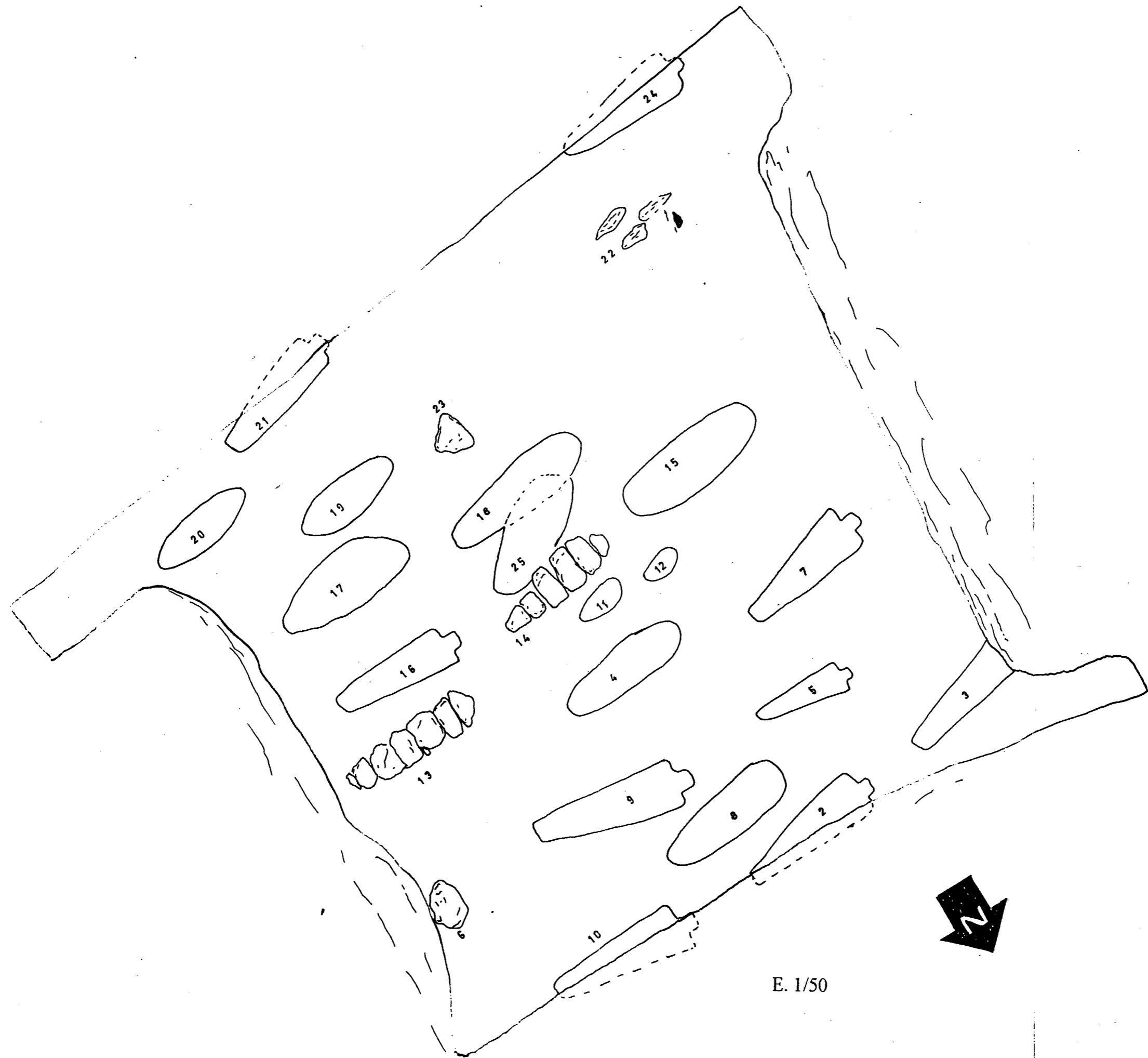
1-Plànol general de situació del jaciment

2-Planta del sondeig

3-Seccions del sondeig

4- Planta de les diverses rases del jaciment

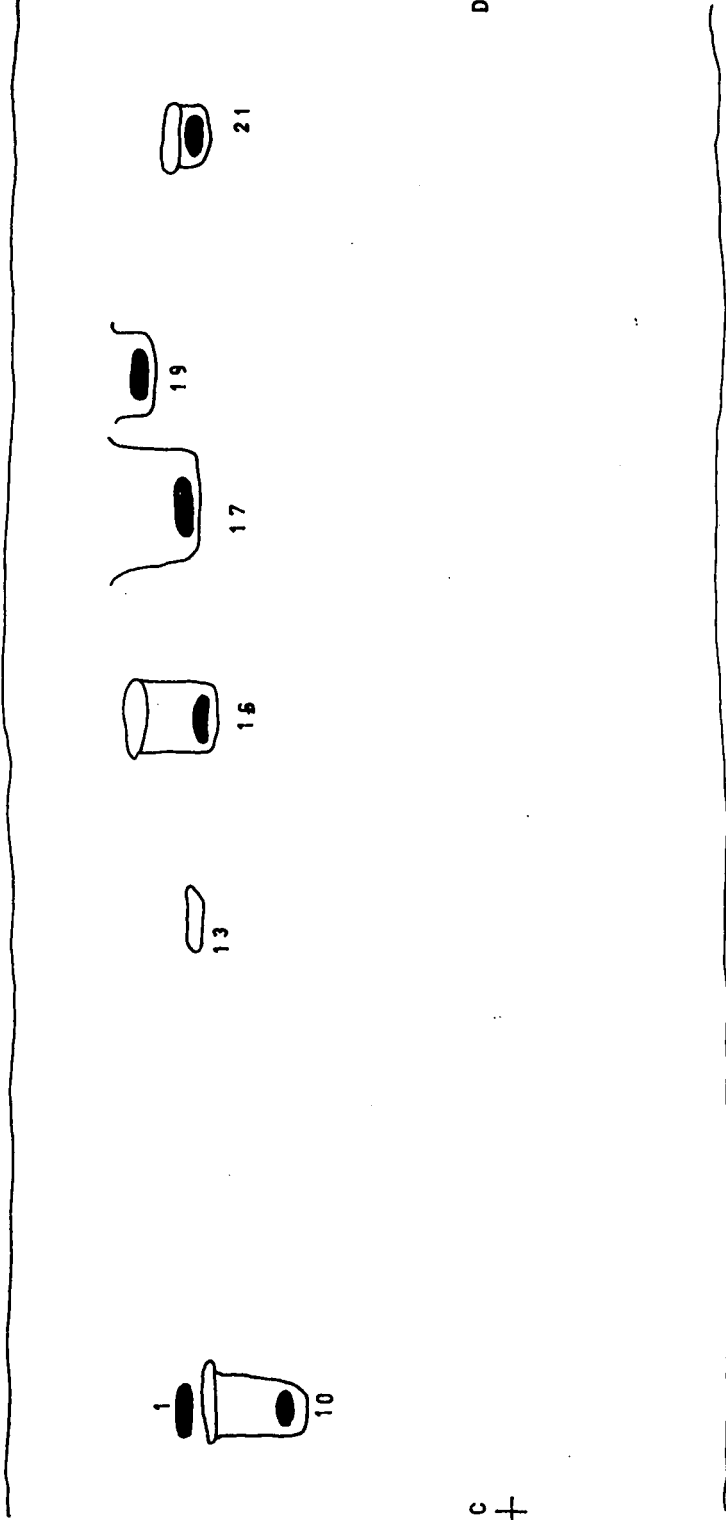

E. 1/50

0+

3

Fossa
Esquelet
Lloses

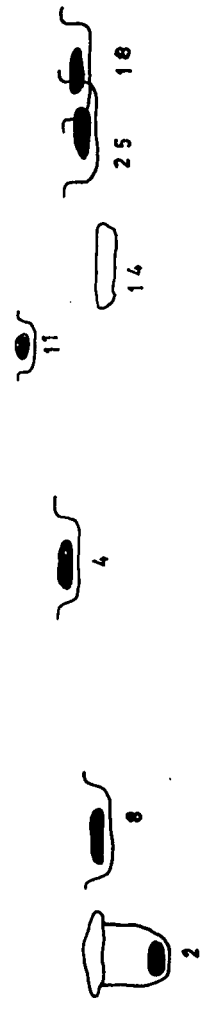
A legend defining the symbols used in the diagram:

- Fossa**: Represented by a wavy line.
- Esquelet**: Represented by a solid black oval.
- Lloses**: Represented by a horizontal oval with a white center.

E: 1/50

0+

D

- Alta densitat de tombes
- Presència de tombes
- Resultats negatius

E. 1:500

LLISTAT DE DIAPOSITIVES

- 1- Vista de les tombes de lloses de la banda nord del sondeig des de l'est
- 2- Vista de les tombes de lloses del sondeig des del sud
- 3- Tombes de lloses des de l'oest
- 4- Tombes antropomorfes des de l'est
- 5- Tombes antropomorfes des de l'oest
- 6- Tombes antropomorfes des del sud est
- 7- Tombes de fossa des de l'oest
- 8- Tombes antropomorfes des del sud est
- 9- Tombes antropomorfes des de l'est
- 10- Tombes antropomorfes des de l'oest
- 11- Tombes antropomorfes des de l'est
- 12- Tombes E1 i E-10, abans de l'excavació d'E-10, vist des del sud
- 13- Lloses de la coberta de la tomba E-2
- 14- Esquelet de la tomba E-2
- 15- Coberta de lloses de la tomba E-3
- 16- Esquelet de la tomba E-3
- 17- Esquelet de la tomba E-4
- 18- Lloses de la coberta de la tomba E-5
- 19- Esquelet de la tomba E-5
- 20- Lloses de la coberta de la tomba E-7
- 21- Esquelet de la tomba E-8
- 22- Coberta de lloses de la tomba E-9
- 23- Esquelet de la tomba E-9
- 24- Esquelet de la tomba E-9
- 25- Lloses de la coberta de la tomba E-10
- 26- Esquelet de la tomba E-10
- 27- Esquelet de la tomba E-10
- 28- Fossa de la tomba E-10
- 29- Fossa de l'enterrament E-10
- 30- Esquelet de la tomba E-11
- 31- Esquelet de la tomba E-11

- 32- Crani de l'enterrament E-12
- 33- Lloses de la coberta de la tomba E-13
- 34- Lloses de la coberta de la tomba E-13
- 35- Tombes E-14 i E-25
- 36- Lloses de la coberta de la tomba E-14
- 37- Lloses de la coberta de la tomba E-14
- 38- Vista de les tombes E—16 i E-14 des de l'est
- 39- Tomba de cova, E-15, abans de la seva excavació
- 40- Fossa de la tomba E-15
- 41- Fossa de la tomba E-15
- 42- Fossa de la tomba E-15
- 43- Tomba E-15. Detall de les lloses verticals
- 44- Detall de les lloses verticals de la tomba E-15
- 45- Esquelet de la tomba E-15
- 46- Esquelet de la tomba E-15
- 47- Esquelet de la tomba E-16
- 48- esquelet de la tomba E-16
- 49- Esquelets de les tombes E-17 i E-19 des de l'est
- 50- Esquelet de la tomba E-17
- 51- Esquelet de la tomba E-17
- 52- Detall del crani de la tomba E-17 amb filets d'or
- 53- Detall dels dilets d'or del crani de la tomba E-17
- 54- Detall del crani de la tomba E-17
- 55- Esquelet de la tomba E-18
- 56- Esquelet de la tomba E-18
- 57- Esquelets de les tombes E-18 i E-25
- 58- Esquelets de les tombes E-18 i E-25
- 59- Esquelets de les tombes E-18 i E-25
- 60- Vista de les tombes E-14, 18 i 25 des de l'est
- 61- Tombes E-18 i 25
- 62- Esquelet de la tomba E-19
- 63- Esquelet de la tomba E-19
- 64- Esquelet de la tomba E-20

- 65- Esquelet de la tomba E-20
- 66- Lloses i rasa de la tomba E-21
- 67- Lloses de la tomba E-21
- 68- Lloses de la tomba E-21
- 69- Lloses de la tomba E-21
- 70- Esquelet de la tomba E-21
- 71- 1Esquelet de la tomba E-21
- 72- Esquelet de la tomba E-24
- 73- Esquelet de la tomba E-24
- 74- Procès d'excavació de les tombes
- 75- Realització de les rases
- 76- Procès de realització de les rases
- 77- Realització de rases
- 78- Detall de la rasa 1m, abans de convertir-la en sondeig
- 79- Rasa 1 des de l'est
- 80- Rasa 2, vista des de l'est
- 81- Rasa 3, vista des de l'est
- 82- Detall de la rasa 4
- 83- Detall de la rasa 4
- 84- Situació de la rasa 5, vista des del sud est
- 85- Rasa 5 vista des de l'oest
- 86- Rasa 6 vista des del sud
- 87- Rasa 7 vista des de l'oest
- 88- Rases 6 i 7 vistes des del sud oest
- 89- Rasa 9 vista des del sud
- 90- Rasa 10 vista des del sud
- 91- Rasa 11 vista des de l'oest

MOSTRA FOTOGRÀFICA

- 1- Vista de les tombes de lloses de la banda nord del sondeig.
- 2- Vista de les tombes antropomorfes de la banda nord, al final de l'excavació, des de l'est
- 3- Esquelet de la tomba E-2
- 4- Esquelet de la tomba E-1 i sobreposada a les lloses de la tomba E-10
- 5- Lloses de la tomba E-5, abans de l'excavació
- 6- Esquelet de la tomba E-5
- 7- Esquelet de la tomba E-15
- 8- Esquelet de la tomba E-16
- 9- Tombes E-14, 18 i 25, durant l'excavació
- 10- Esquelets de les tombes E-18 i 25, vist des del sud, on s'observa la seva sobreposició
- 11- Procès de realització de les rases
- 12- Vista d'una de les rases amb les tombes de lloses descobertes

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12